

Több részben szeretnénk beszámolni 116234. sz. pályázatunkról

I. 2015-ben készült pályázati szövegünkben és az évekre bontott munkatervünkben felsorolt vállalkásaink nagy többségét teljesítettük.

1. Az újabb spiritualizmus-történeti összefoglalások közül Emanuel Hirsch, a modern eszmetörténettel való szembesítés során áttekintést ad nemcsak az egyházat építőkről, hanem a legradikálisabb kritikusokról is.¹ Céhbeli filozófiatörténész, Wilhelm Schmidt-Biggemann *Philosophia perennis* c. munkája speciálisan a spiritulitás szempontjából teljességet közelít meg, s állandóan használtuk. Kolakowski. az 'egyház nélküli keresztények' soráról írt portrégyűjteményét² tartottuk még fontosnak.

2. A korai, 1700 körül megjelent nagy összefoglalások közül kiemelkedik Gottfried Arnoldé, aki 1699-1700-ban adta ki művét: *Unparteyische Kirchen- und Ketzer-Historie*. A személyes, akár misztikus vallási élmény mellett elfogult, hatalmas vállalkozás. Az 1600-as évek végének világi gondolkodóit is megszólaltató Johann Wilhelm Petersen művét³ emeltük még ki. Ezt a kettőt szinte „kötelezően” konzultáltuk minden témánkban.

3. Természetesen már a pályázat benyújtásakor hozzákezdünk a spiritualista gondolkodás szakirodalmáról bibliográfia készítéséhez. A Túri Tamás 2018-ban készült annotációival kibővített változat honlapunkon érhető el (<https://spiritualistak.wordpress.com/bibliografia/>)

4. Paracelsusról, mint spiritualista gondolkodóról a nemrég elhunyt Joachim Telle publikációiból gazdagodtunk főleg. A sok „eset” közül a Johann Arndt *Wahres Christentum*-a 4-ik kötetének ilyen befolyásoltságáról vettek tudomást főleg Erdélyben. Erről is szól Magyar László András orvostörténész pályázó recepciós tanulmánya.

5. A brassói Johannes Bayer Lübeckben folytatott prófétálkodására, spiritualista nézetrendszerére, majd otthon lelkészként és tanárként hirdetett s eretneknek nyilvánított nézeteire vonatkozó peres iratokat sajtó alá rendezte Fajt Anita.⁴

6. Az erdélyi századok körében is ritka az olyan karrier, mint a segesvári Johannes Kelpiusé. Ő valószínűleg peregrinációja során került radikális német fanatikusok hatása alá. Vezetője lett egy olyan csoportnak, amely különböző nemzetiségű és fölfogású, kivándorlásra is elszántakból állt, s végül kvéker támogatással Pennsylvaniába jutott.⁵ Kelp kinti munkásságáról Juhász olyan dolgozatot készített, ami most honlapunkon olvasható.

¹ Emanuel Hirsch, *Geschichte der neuern evangelischen Theologie: im Zusammenhang mit den allgemeinen Bewegungen des europäischen Denkens*, Gütersloh, 1968, 2. köt.

² *Chrétien sans Église. La conscience religieuse et le lien confessionnel au XVIIe siècle*. Traduit du polonais par Anna Posner. Paris, 1965. ld. Szigeti Csaba fordítását a pályázat honlapján jelszóval védett szöveggént: <https://spiritualistak.wordpress.com> jelszó: nem publikus

³ *Mysterion apokatastaseos panton*, 1. kötete 1700-ban jelent meg.

⁴ A dokumentumok többségét már korábban ismertette németül is Font Zs., *Ein radikaler Pietist in Kronstadt. Der Fall des Johann Bayer 1675-77*, Jahrbuch der ungarischen Germanistik, 2014.

⁵ A szegedi bölcsészkaron végzett Juhász Levente közleményben tisztázta már az út finanszírozását: *“I have not become quaker” Johannes Kelpius és a londoni kvékerek* (ActaHistLittHung XXIX, 115-122.).

7. Az 1726-as erdélyi szász „apokatasztázisz-per” egyházi eljárás-sorozata iratait – a bűnjelként mellékelt vallomások szövegeivel és levelekkel, egy német egyetem teológia-fakultásának véleményével együtt – vette sorra és tartalmukat (magyarul is) összefoglalta a közelmúltban Font Zsuzsa. – Ugyanő rábukkant az örök kárhozatot tagadó csoport szellemi atyjának, Johann Wilhelm Petersennek egy 1719-es zsoltárkommentárába belekötött ajánlásra. A számunkra szokatlan négy lap élén „saját” második címlap áll, ahol sorolja Andreas Teutsch címeit, rangját, de elsősorban Gönnerként, bizonyosan anyagi pártfogóként is méltatja. Jó egészséget azért kíván fautorának, hogy „az előttünk álló, a Welt-Kreis minden szegletét fenyegető nagy kísértés” során állja a sarat, „végezhesse hatalmas munkáját”.⁶ A pályázatban nem kerülhetett sor többre, mint hogy pietizmus-kutatókkal ismertessük aényt, hogy Andreas Teutsch – nyilván 1719 előtt – kapcsolatba került, legalább is levelezés útján Petersennel. Ennek remélhetőleg maradt nyoma a Petersen-hagyatékban és/vagy az erdélyi „szászok grófja” iratai közt. Arra is fény derülhet, hogy a Teutsch fennmaradt könyvei közt föltűnően nagyszámú Petersen-kötet (legalább is részben) lehetett-e a szerző küldeménye.⁷

8. A témavezető mellett pályázatunk másik senior-kutatója, Ötvös Péter a spiritualizmus 16. századi szerzői közül Sebastian Franck munkássága kutatásáról írt tanulmányt és a német barokk költészetet megalapozó Martin Opitz kelet-európai tartózkodásának verseiben megjelenő, a jelentős Opitz-irodalomban még nem tárgyalt aspektusát mutatta be. (Ő és Katona Tünde voltak Fajt Anita barokk költészeti írásainak vezetői s a von Birken és a Fruchtbringende Gesellschaft irányába való kiterjesztés inspirálói is.)

9. Gottfried Arnold és a *Sophia*. Ezen a címen készítettünk tanulmányt Arnold írói munkásságának 1700-ig tartó legfontosabb darabjairól, az öskereszténységről szóló *Die erste Liebe* c. rendkívül sikeres munkájáról, majd főleg a *Das Geheimnis der göttlichen Sophia* problematikájáról, különösen a vallásfilozófiai és irodalmi előzményekről. Reményeink szerint visszhangja is lehet a munka 15. fejezetéről Nagy Márta által megalkotott gondos magyarításnak (honlapunkon is). Különösen fontos, hogy itt Arnold a bibliai Bölcsesség-könyvek megbeszélése után fölidézi alexandriai Philo látomását arról az Istenatyáról, aki – mintegy házassági társával egyesülve Sophiával – nemzi, tehát együtt teremtik a világot. Ez az eretnekségnek is minősíthető elképzelés⁸ nem elég Arnoldnak, ő úgyszólván magánvallást hoz létre már 1700 előtt, aminek vezéralakja Sophia, vallomások költészetének hús-vér asszonya, aki ismételten megjelenik neki és az olvasóknak. Jacob Böhme spekulatív Sophia-szemléletétől tehát nagyon eltér legalábbis a költő Arnold.⁹ – Hogy eljutott-e Erdélybe ez a szemlélet és ez az irodalom, az még további kutatásra vár. (Szebenben a Brukenthal Könyvtárban, Brassóban a volt Honterus Gimnáziumi Könyvtárban [ma az Állami Levéltárban] Arnold műveiből a sok meglévő példánynak – mint általában a possessor-kutatás során – legalább a felét nem sikerült kortárs olvasóhoz kötni.) Sokatmondó, hogy 1714-ben az erdélyi szászóság ortodox-lutheránus vezérei Christoph Voigtnak a Halléból Szebenbe szállított

⁶ Font Zsuzsa új nagy tanulmányának szövege s az ajánlás foto-másolata honlapunkon olvasható.

⁷ Ennek a könyvekben nem találtuk nyomát, de erre elegendő magyarázat lehet a könyv tisztelete: csak egyszerű possessor-bejegyzés, vagy tartalmi marginália, esetleg korrektúra fordul elő.

⁸ Fölveszi és adatolja (Philo, *De ebrietate*, § 30.) Gerschom Scholem, *Von der mystischen Gestalt der Gottheit, Studien zu Grundbegriffen der Kabbala* c. híres munkájába (suhrkamp, 1972., 137-139, 290), mert előzménye a későbbi kabalisták hosszas „istennő-keresésének.

⁹ Markus Matthias, *Geistliche Liebestöne. Beobachtungen zur Lyrik Gottfried Arnolds (1666-1714)*, in: *Medizin- und kulturgeschichtliche Konnekte des Pietismus*, Göttingen, 2016, 253-277.

könyvei közül Arnold Sophia-értekezését is veszedelmesnek ítélték, és ez is hozzájárult a nemrég befogadott tanár és könyvterjesztő Erdélyből való elűzéséhez¹⁰.

10. 2019. május 15-én megtartottuk tervezett szakmai konferenciánkat. Előadásra, a pályázók közül hárman vállalkoztak. Fajt Anita „*Mystikopistikodogmatikopragmatika*”: *Daniel Klesch apokaliptikus nézetei* c. előadása csak látszólag volt miniatűr téma, hiszen pályázatunk több résztvevője is foglalkozott a barokk irodalom és a János Jelenések izgalmas viszonyáról. Magyar László András, a kiváló orvostörténész *Egy ismeretlen magyar alkimista* címmel a 17-18. sz. fordulójának egy érdekes gondolkodója, Lorenz Stocker pályáját és munkásságát mutatta be. Schmal Dániel: *Ráció és misztika Poiret és Bayle gondolkodásában* címmel egy -- laikusok számára is izgalmas -- ellentétpár eszmei hatástörténetébe vezetett be. Külön öröm, hogy fiatal tanítványát ebben a témában szólaltatta meg: Smrcz Ádámot *Az isteni akarat közömbössége és a teremtett világ jósága Poiret-nál* c. előadással. Szintén külső résztvevőként Bujtás László Zsigmond fölkészülten és sikeresen egészítette ki a filozófus-előadásokat Pierre Poiret magyar kapcsolatai bemutatásával.

11. A pályázati időszakban (az előnytelen tantervi változtatások ellenére) igyekeztünk a pályázat témájával kapcsolatos kurzusokat tartani a graduális és posztgraduális oktatásban is. 2015/16-os tanév 2-ik félévében Font Zsuzsa *Spiritualista irodalom* címmel tartott szemináriumot. 2017/18. 2-ik félévében ugyanő tanszéki kollégáival együtt *Radikális vallásfilozófiai elképzelések a kora újkorban Európában és Magyarországon* kurzust. 2018/19. 2. félévében Font Zsuzsa doktorandusz-órát tartott *Radikális eszmék Kelet-Közép-Európában a 16-18. században*.

12. Vállalásaink közt volt olyan, amiben nem jutottunk érdemleges eredményre. A gratia universalisról, a 18. század elején erdélyi református fiatalok körében is elterjedt spiritualista irányzatról nem sikerült érdemleges új anyagot gyűjtenünk. A legjelentősebb alak, Teleki Miklós iratainak fölkutatását a családi levéltárban elvégeztük, de meglepetésünkre, nem találtunk az ügyre vonatkozó jelentős utalásokat se. (A kortárs memoár-irodalomból Retteg György¹¹ rendkívül értékelte tudását és lelki erejét, abszolút mellőzöttségét az exul in patria mondással is jelzi.) – Száműzött cseh testvéreknek azt a kísérletét, hogy Augustin Fuhrmann misztikus spiritualista író egyik művének latin fordítása (az erdélyi fejedelemszonnának ajánlott) kiadásával elősegítsék a mű magyarra fordítását.¹² A latinra fordító személyének megállapítását terveztük, de nem jártunk sikerrel, levéltári kutatáshoz hozzá se fogtunk.

13. A pályázat résztvevőinek különböző okokból nem sikerült a tervezett külföldi kutatásokat abszolválni; megvalósult viszont Túri Tamás belföldi (rövid sárospataki majd debreceni) kutatóútja. A kurrens szakirodalom megismerése szempontjából Fajt Anita nem e pályázat terhére, hanem már korábban nyert bécsi, berlini, hallei ösztöndíjai a többi pályázónak is hasznosak voltak. Hermann Stockinger bécsi filozófiatörténészt két alkalommal láttuk vendégül, utóbb 2019. márciusában. Akkor a spiritualizmusnak az angol forradalom

¹⁰ Az ügynek óriási visszhangja támadt a protestáns Európában is. Ld. Csepregi Zoltán: *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle*, hrsg. v. Brigitte Klosterberg, István Monok, Budapest, 2015. I. 186-212.

¹¹ *Emlékezetre méltó dolgok 1718-1784*, kiad. Jakó Zsigmond, Bukarest 1960, 319-320.

¹² Keserű B., *Hat der schlesische Spiritualismus Ungarn-Siebenbürgen erreicht? Die lateinische Version der "Rettung" Augustin Fuhrmanns*. Bp., 2001. – A magyar fordítása a pályázat idejében készült. Olvasható a honlapon: <https://spiritualistak.wordpress.com/tanulmanyok/>

évtizedeiben föllángolt radikalizmusáról adott elő, aktívan részt vett két doktorandusz készülő munkáinak vitáin és sikeres volt szoba-szemináriumi beszámolója az osztrák spiritualizmus-kutatásról.

II. Terven felül a legnagyobb kollektív vállalkozásunk az utolsó évben az átgondolt, de nagyszabású könyvbeszerzés volt a szegedi egyetemi könyvtár számára, hogy magunk, s az utánunk jövők a tágabb témában, a korai újkor eszmei áramlatainak kutatásában használhassák több nyelven a legjobb és legújabb szakirodalmat és szövegkiadásokat. Több fordulóban, többen hoztuk létre a hosszú alaplístát, majd a reális vásárlási jegyzéket. A pályázati összegből megközelíti a másfél millió Ft-ot ez a külföldi könyvbeszerzés.

Hasonlóan: a tágabb téma kéziratos forrásainak (naplók, levelek vagy akár elmélkedés-, imaszövegek, halotti prédikációk) másolataiból sikerült főleg Balázs Mihály, Bujtás László Zsigmond, Katona Tünde, Molnár Dávid közreműködésével, szerény kutatási segédletet létrehozni budapesti, kolozsvári. debreceni kézirat- és levéltárak anyagából.

III. Alábbiakban beszámolóinkat úgy igyekszünk konkrétá tenni, hogy sorra vesszük a pályázat keretében fölkarolt doktoranduszokat, s azon munkáikat, amelyekben a spiritualista gondolkodás és irodalom valamelyik eleme, rész-témája dominált.

1. *Kegyességi fordítás-irodalom* A legfiatalabb pályázó, Fajt Anita Phd-disszertációját 2017-ben védte meg "Embernek maga Istenre való hagyása". Huszti Szabó István *Paradicsomkerteskéje* és Szenci Fekete István *Lelki nyugosztaló órákja* címen. A pályázat első hónapjaiban a rostocki Heinrich Müller, az Erdély-szerte németül is igen olvasott teológus-író műve megközelítéséhez. Müller frappánsan jelölte meg azt a minimumot, amit a spiritualista gondolkodás minden képviselője hirdetett: a mai keresztyéneknek négy néma templombéli bálványa van: a szószék, a keresztelőmedence, a gyóntatószék és az oltár; az ilyen külsőségeknek kell háttérbe szorulniuk, hogy a hívek gazdag lelki életet éljenek. Fajtnak sikerült olyan szerzőket, írásokat találnia, amelyek ennél a szelíd programnál sokkal radikálisabbak, így a fanatikus-rajongó költő, Quirinus Kuhlmann Jakob Böhmét magasztaló írását is meggyőzően hozta összefüggésbe értekezése tárgyával.

Hazai német barokk költészet A védeése utáni években Fajt tovább ment: az érdekelte, milyen irányvonalak mentén érintkezett egymással a birodalmi, illetve magyarországi német nyelvű barokk irodalom

Fajt Anita tanszékünkön, de más egyetemeken, budapesti, berlini, hallei konferenciákon is a pályázat témáival a legtöbbször megjelenő előadó volt doktori disszertációja fejezeteiből (Arndt recepció, olvasottsága Erdélyben, hallei pietista befolyás, német barokk irodalom: Sigmund von Birken, Daniel Klesch stb.); az értekezésből készült könyv a Humanizmus és reformáció sorozatban jelenik meg. <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/4016/>

2. *Apokaliptika, chiliazmmus* Túri Tamás a szegedi egyetem Magyar Irodalmi Tanszékének doktorandusza nem tartozott a mi OTKA-pályázatunk körébe, amikor az unitárius apokalipszis-kommentárok erdélyi előfordulásait minden eddiginél szélesebb értelmezésben vetette vizsgálat alá. A téma hozta tehát csoportunkba, ahol kutatási segédmunkatársként alkalmaztuk egy évre. Készülő disszertációját három pályázó gondosan megolvasta, és a kutatásvezető pártfogásába vette Túrinak azt az új fölfedezését, hogy a spiritualizmus és millenarizmus találkozását reprezentáló holland radikális kollegiáns, Daniel de Breen munkássága az erdélyi unitárius kéziratárak tanúsága szerint ismert és befogadott volt

körökben. A Breen-recepció bemutatása elé a teljességet megközelítő vázlatban értekezett a millenarizmus változatairól Hollandiában és Angliában, majd a spiritualizmus és az apokaliptikus váradalmak megjelenési formáiról az erdélyi unitáriusok között. Ezeknek a tanulmányoknak a rövidített változatát a szegedi tanszéki Actában publikálta, majd a Magyar Unitárius Egyház föl vállalta a teljes dolgozat könyv formájában való megjelentetését.¹³ A kiadvány igazi sikerkönyvnek bizonyult a régi magyar irodalom kutatói körében, akik javaslatára az év legjobbjaként elnyerte a Klaniczay-díjat. (Ezzel a munkával a spiritualizmus egyik legfontosabb változata, a chiliazmus kapott átfogó, meghatározó bemutatást és ráadásul éppen Erdély egy olyan vallási közösségében, az unitáriusságban, amely a közfelfogás, és a tudományos földolgozások többsége szerint sem erről az oldalról szakad le a nagy keresztény egyházak többségéről, hanem a racionális kritika oldaláról. Túri Tamásból a siker nyomán se lett professzionális kutató, utólag tanár szakos képzettséget is szerzett, a középfokú oktatásban helyezkedett el.

3. *A filozófus Poiret* Smrc Dániel, a budapesti filozófiai intézet doktorandusza, pályázó kollégánk, Schmal Dániel vezetésével a karteizianizmus olyan változatainak kutatásába fogott, amelyek ismerete nagyon megkönnyíti Poiret eklektikus életművének értelmezését. (Tudjuk, hogy élete második felében Poiret egyre inkább a misztikus spiritualizmus radikális változatainak lett szószólója.) A téma, szegedi kezdeményezésre, most épült be már Schmal munkásságába is, de rajta keresztül a szinte kezdő kutató, Smrc tájékozódásába és kutatómunkájába, (Ebből adott kostolót konferenciánkon),

4. *A hanyatló pokol* Varga Réka doktoranduszt pályázatunk segédmunkatársként alkalmazta az utolsó évre. (Ő Túrihoz hasonlóan egy unitárius munkaközösség irányításával dolgozott korábban, nem könnyű témán, a *Pécsi disputa* értelmezésén.) Mi abban tudtuk kiváló angol tudását hasznosítani, hogy spiritualizmus-történeti témánk szempontjából legfontosabbnak ítélte angol nyelvű „alapmű” kulcsfejezeteinek fordítását elkészítse. Pályázati szövegünkben még panaszoltuk, hogy „nehéz feladatunk lesz a spiritualizmus angol képviselőinek kutatása és színvonalas bemutatása”, viszont rábukkantunk az örök tagadó gondolkodók kitűnő angol, elemző összefoglalására. D.P. Walker művére.¹⁴ Nekünk épp erre a „mérsékelt teljességre” volt szükségünk. Az elkészült fordításokat eredményesen használtuk föl a kárhozatot pályázathoz kapcsolódó egyetemi oktatásban.) Tapasztalatunk szerint nincs még egy hasonlóan sikeres kísérlet arra, hogy abba a „kimenetbe” is bepillantást nyerjünk, amikor a pokoli kínok végtelenségének tagadása ne a felvilágosodás előhírnökeinek körébe fusson ki, hanem elég nagy vihar nyomán kudarcba torkollik. Ezt a kudarcot tulajdonképpen a Philadelphiai Szövetség kései képviselői maguk idézték elő! Az örök kárhozat tagadása anyanyelvű változatait középpontba állították, szervezték is szélesebb közönség körében való terjesztését. (Petersen egyházi és világi híveinek körében Erdélyben is visszatérő mozzanat volt, hogy őrizni kell a szent titkot, különösen a szószékről nem szabad elhangzani utalásnak se.)

¹³ Erre 2018-ban került sor az unitáriusok kolozsvári gyűjtőlevéltárának sorozata 9. köteteként

¹⁴ *The Decline of Hell. Seventeenth-Century Discussions of Eternal Torment. First Edition* by D. P. Walker. London, 1964.

Túlméretezett tervünkben egy szöveg- és egy tanulmánykötet összeállítása is szerepel. Az elvégzett munkánk azonban tematikailag olyan heterogén, hogy nehezen lett volna sikeresen összefogni az egész anyagot. Ehelyett a közleményjegyzékben és a honlapunkra fölvetett tanulmányokból, szövegközlésekből és fordításokból (Petersen-tanulmányok, apokatasztaszisz-iratok, Walker, Schmidt-Biggemann) könnyen állíthatunk össze kötetet az apokatasztasziszról és erdélyi megjelenéséről, ami még egyértelműen e pályázat keretében készültnek mondható. S természetesen ilyennek mondható az a két disszertációból készült könyv, a magyar kegyességi fordításirodalom, a másik ami az apokaliptika és a chiliasmus problematikáját dolgozta föl sokoldalúan.

A pályázat ideje alatt készült a kutatásvezető könyve, többségében idegen nyelvű publikációinak magyar fordítása: Keserű Bálint, *Ráció és rajongás. Eszmeforgalom Nyugat-Európától Erdélyig*. Balassi kiadó, Bp. 2018. A kötet nagyobbik részében a tárgyalt szereplők vallásos útkeresésükben nem az ész, hanem a rajongás útját járták. Megújulást nem a dogmák észszerűsítésétől vártak, hanem a lélek újjászületésétől, a személyes kegyesség elmélyülésétől, a kinyilatkoztatás mélyére hatolástól. A befogadott szerzők közül Johann Arndt és Jacob Böhme emelkedik ki, s fölbukkannak sziléziai barokk költők is. A szerző lehetőséget kapott arra, hogy néhány helyen kiegészítéseket írjon az újabb kutatásokról. Ezeket mostani pályázatunk munkálatai során föl tudtuk használni.